

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2022 metai

2

LI

Vilnius 2022

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEARBOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2022

2

Vilnius 2022

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2022

2

Vilnius 2022

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ

Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-22-32

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Iliojaus universitetas Karbondelje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.

EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai).

Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje:

<https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2022
© Straipsnių autoriai, 2022

IN MEMORIAM

JUOZO TUMELIO ATMINIMUI

Juozas Tumelis (1938 09 02–2022 01 19) – XX a. lietuvių enciklopedistas, istorikas, filologas, bibliografas. Idėjų ir veiksmo, kultūros ir politikos žmogus. Išvalgus istorijos tyrinėtojas ir jos tėkmę veikęs aktyvus dalyvis. Mokslininkas ir poetas. Pasak studijų draugo Tomo Venclovos, galėjęs tapti vienu žymiausių savo kartos poetų, parašęs eilėraščių, dėl kurių nebūtų gėda ir Henrikui Radauskui.

Juozo Tumelio akademiniai akiračiai aprėpė pirmąsias Lietuvos lotyniškas knygas ir XVIII a. lietuviškai rašytus tekstus, Jurgio Baltrušaičio poeziją ir Czesławo Miłoszo eseistiką, Vakarų filosofiją ir baltų mitologiją. Lenkų intelektualus jis žavėjo iš atminties vokiškai deklamuotu Raineriu Maria Rilke, lenkiškai – Czesławu Miłoszu, rusiškai – Marina Cvetajeva, stebino lotyniškais pokalbiais su Sarajevo akademikais.

Būsimą istoriką augino pokario kaimas ir postalininis Vilniaus universitetas, tačiau labiausiai – sovietinės okupacijos sąlygomis išlikęs neviešų visuomeninių ryšių tinklas, kuriuo buvo perduodamas ir Lietuvos Respublikos tarpukariu sukauptas palikimas, ir Vakarų kultūros kodas. Marijampolėje Juozo susilaukę tėvai jau 1939 m. apsigyveno Žagariškės kaime netoli Kalvarijos. Čia Juozas lankė pradžios mokyklą. Vėliau mokėsi Sangrūdės ir Kalvarijos vidurinėse. 1956-aisiais įstojo į Vilniaus universitetą studijuoti lietuvių kalbos ir literatūros.

Tomo Venclovos teigimu, Juozas Tumelis buvęs „ryškus tuometinio nepriklausomo universitetinio jaunimo lyderis – savo metu gal pats ryškiausias, protingiausias, beje, ir sąmojingiausias“, „rimtai studijavęs filosofiją, pridavęs prie tarpukario Lietuvos ir

emigracinių leidinių, padėdavęs prie jų priėti kitiems“, studijų draugų vadintas „savilaidos karaliumi“. 1958 m. studentas J. Tumelis ėmėsi sudaryti Lietuvių literatūros katedros globotą jaunųjų literatų almanachą „Kūryba“. Tekstų rinkinys buvo parengtas, bet jį spausdinti uždrausta. Pats sudarytojas, apkaltintas „dekadentinėmis pažiūromis“, sulaukė sovietų saugumo „profilaktinių priemonių“: tardytas, jo namuose darytos kratos. Lietuvos ypatingajame archyve išlikusioje KGB byloje „Nepataisomieji“ J. Tumelis minimas kaip vienas iš „dekadentinės grupės“ organizatorių. Jo studentiškas dienoraštis, kratos metu saugumo pareigūnų pasisavintas, tapo Justino Marcinkevičiaus apysakos „Pušis, kuri juokėsi“ šaltiniu.

Iš studentų sąrašų išbrauktas J. Tumelis, kaip ne vienas režimo rūstybėn patekęs liuanistas, rado prieglobstį Knygų rūmuose. Čia 1963–1979 m. dirbo bibliografu. Grįžęs į Vilniaus universitetą, 1972 m. baigė istorijos studijas. Nuo 1979 iki 2003 m. buvo Lietuvos nacionalinės bibliotekos Senų ir retų spaudinių skyriaus vyriausiasis bibliografas, ilgametis vedėjas. Sykiu nuosekliai dirbo akademinį kultūros istoriko darbą: tyrinėjo pirmąją Lietuvos knygą – Vilniaus kanauninko Martyno parengtą ir 1499 m. Gdanske išleistą „Agenda“, Jurgio Baltrušaičio kūrybą, italų humanisto Pilypo Kalimacho XV a. sukaupas žinias apie lietuvių kilmę, Stanislovo Rapolionio veiklą, jo teologinį ir filologinį palikimą, Abiejų Tautų Respublikos Ketverių metų seimo priimtų įstatymų lietuviškus vertimus. Buvo nepaprastai reiklus sau ir kitiems. Daug metų rinko medžiagą monografijai apie Abraomą Kulvietį, bet taip jos ir neišleido. Paskelbė per šešiasdešimt straipsnių istorijos, literatūros, filosofijos klausimais. Sudarė keturiolika bibliografinių rodyklių.

Juozas Tumelis sovietmečiu buvo ne tiek viešo, kiek pagrindinio akademinio gyvenimo organizatorius. Jo, XX a. knygnešio, pastangomis svarbūs kultūros tekstai pasiekdavo jaunuosius lietuvių intelektualus, Maskvos akademikus. J. Tumelis su draugais dalijosi Onos Šimaitės iš Paryžiaus lapeliais persiūsta Cz. Miłoszo „Gimtąja Europa“, Rusijos literatams vežė Lietuvoje savilaida išleistus Levo Karsavino sonetus, iš Maskvos Vilniun gabeno nepublikuotus Osipo Mandelštamo eilėraščius, M. Cvetajevos ir Boriso Pasternako laiškus, disidentų tekstus. Pasak Maskvos literatės Liudmilos Sergejevovos, buvo „drąsus ir patikimas žmogus“. T. Venclova liudija: „Kada parašiau atvirą laišką LKP centro komitetui, nesakydamas nė žodžio daviau jį Juozui, žinodamas, kad per jį laiškas pateks į pagrindžio spaudą, taigi ir į Vakarus – taip ir įvyko...“ Sovietų imperijos saulėlydyje nešykštėjo patyrusio konspiratoriaus patarimų ir pastabų jaunimui, „Sietyno“ leidėjams patikėjo nepublikuotų savo uošvio Petro Juodelio tekstų. Kai kurias idėjas J. Tumeliui pavyko įgyvendinti ir oficialiame to meto gyvenime: jo iniciatyva ir rūpesčiu Lietuvos nacionalinėje bibliotekoje pradėti rengti senosios kultūros tyrinėjimams skirti „Martyno Mažvydo skaitymai“.

Su nacionalinio atgimimo banga J. Tumelis išėjo į viešumą. 1989 m. Lietuvos visuomenės vardu ukrainiečių kalba sveikino steigiamąjį Ukrainos persitvarkymo sąjūdžio

„Ruch“ suvažiavimą. 1990 m. Paryžiaus priemiestyje Mezon Lafite aplankė mėnraščio „Kultura“ leidėją Jerzy Giedroycą, tapo jo patikėtiniu. Įsitraukė į lietuvių, lenkų, ukrainiečių, baltarusių intelektualų forumus, svarsčiusius Vidurio ir Rytų Europos ateities perspektyvas, išsivadavusių šio regiono kraštų partnerystės principus. Atkuriant Lietuvos valstybę, 1990–1992 m. išmintingai vadovavo Sąjūdžiui: buvo Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo tarybos pirmininkas. Atsispyrė raginimams paversti Sąjūdį Aukščiausiosios Tarybos daugumai oponuojančia jėga, bet ir nesutiko, kad jis taptų klusniu parlamentinės daugumos įrankiu.

Nepriklausomybės metais J. Tumelis pasinėrė į atgijusį akademinį gyvenimą, svarbiuose baruose ėmėsi lyderystės. Jam rūpėjo, kad politinę laisvę atgavusios Lietuvos kultūra pasidėtų tvirtas atramas tolesnei raidai. Nuolat kėlė būtinybę parengti ir išleisti fundamentalius nacionalinės kultūros leidinius, svarbiausius paveldo šaltinius. 1992–1999 m. pirmininkavo Lietuvos nacionalinės bibliografijos redakcinei kolegijai. Kartu su Lietuvos istorijos instituto kolegomis inicijavo šaltinių serijos *Historiae Lituaniae Fontes Minores* leidybą, parengė pirmąją jos knygą – „Tado Kosciuškos sukilimo (1794) lietuviškuosius raštus“, publikuotus 1997 m. Buvo vienas iš „Baltų religijos ir mitologijos šaltinių“ tritomio, pasirodžiusio 2001–2003 m., sudarytojų, vienas iš Visuotinės lietuvių enciklopedijos iniciatorių ir koncepcijos autorių, 2001–2008 m. vadovavęs šios enciklopedijos 1–11 tomų Mokslinės redakcijos tarybai. Tarp daugybės akademinų darbų ėmėsi ir pedagoginio: Vilniaus universiteto pakviestas, sutiko dėstyti Lietuvos kultūros istorijos kursą. Ilgą laiką rengė istorines edukacines laidas „Laisvosios Europos radijuje“. 1994 m. Vilniaus universitete apsigynė humanitarinių mokslų daktaro disertaciją.

Pamažu iš aktyvios mokslinės ir visuomeninės veiklos J. Tumelis traukėsi. Keliolika paskutinių gyvenimo metų praleido užsidaręs tarp knygų šeimos atgautame name Vilniaus Antakalnyje. Mėgo aptarinėti politines, kultūrines Lietuvos ir pasaulio naujienas su draugais telefonu ar susitikęs prie vyno taurės Antakalnio kavinėje. Bet darė tai vis rečiau ir rečiau. Paskutinį kartą susijėme per fiziko Ramūno Katiliaus laidotuves: stovėjo J. Tumelis greta Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios ir suko lazdą ratu. Ilgai sukęs bedė žemėn: „taip gyvenimas suka suka suka ratus... ir tik bac!“

2022 m. sausio 22-ąją nedidelis būrelis kolegų ir artimųjų atlydėjo istoriką J. Tumelį į Rokantiškių kapines. Palaidojo greta Petro ir Danutės Juodelių. Kukliai – kaip kadaise keli papiliškiai Simoną Daukantą. Vienplaukis T. Venclova atsiveikinimo žodį baigė bičiulio jaunystės eilėraščiu. „Senas kapitonas geria grogą, / Jo ramybės niekas nekliudys. / Visą naktį šūkauja ant stogo / Mėlynas pavasario gaidys.“ – skambėjo paskutinė studento J. Tumelio eilėraščio strofa. Kiek vėliau T. Venclova paaiškino: „tas *mėlynas pavasario gaidys* mums anuo metu buvo išsilaisvinimo ir prisikėlimo simbolis“.

Darius Ku o l y s